

I. Zpětné (inverzní) slootovorné postupy

Spočívají v odsouvání prefixů nebo sufixů – **desuffixace**, **deprefixace** (ve starší literatuře se oba procesy nazývají souhrnně **dekompozice**).

Desuffixaci je třeba brát v úvahu např. tehdy, když páry osobních nebo živočišných substantiv rozlišených podle sexu nevznikly produktivním a jinak obvyklým „přechylováním“ maskulin ve feminina (jako např. *učitel* → *učitelka*), ale geneticky výchozím útvarem bylo femininum a maskulinum bylo k němu přitvořeno dodatečně:

Např. *kmotra*, psl. **kьmotra* (← lat. *commāter*) → *kmotr* (odsunutím přípony tvořící ženské jméno)

Ve dvojici *vdova* – *vdovec*, psl. **vьdova* – **vьdovьць*, je rovněž prvotní femininum – jde o slovo ie. původu (srov. stprus. *widdewū*, stind. *vidhavā*; lat. *vidua*, gót. *widuwō* aj.). Stejný kořen je obsažen v stind. *vidhu-* ‘osamělý’, lat. *dī-vid-ō* ‘odděluji, rozdělují’ aj., *vdova* původně znamenala ‘odloučená opuštěná, osamělá’. Sekundárně pak bylo přitvořeno maskulinum.

dvojice *manžel* – *manželka*: primární je psl. **malьžena* s významem ‘manželský pár, muž a žena’ – jde o částečný překlad sthn. *māl-wīp* ‘manželka’, kde sthn. *wīp*, *wīb* ‘žena’ (> něm. *Weib*), *mahal* (> něm. *Mahl* ‘slib, dohoda’). Z původního **malьžena* → **malьženь* a k němu pomocí přechylovacího sufixu **-ьka* pak **malьženьka*, doloženo ve stč. jako *malžen* a *malženka*, v důsledku distantní metateze → *manžel* a *manželka*.

I.1. Zpětné (inverzní) slootovorné postupy mylné

Spočívají v odsouvání domnělých nebo formálních prefixů nebo sufixů, ve výsledném tvaru je tak zastřena nejen morfemická struktura zkoumaných slov, ale nepravidelnými obměnami slovních základů též jejich etymologické souvislosti.

K mylné desufixaci docházelo u tzv. formálních deminutiv:

např.

stč. *váček* ← střhn. *wātsac* ‘pytel na oděv’; podle modelu *rak* – *ráček*, *sak* – *sáček* byl mylnou desufixací dodatečně vytvořen útvar *vak* a *váček* se pak k němu začalo chápat jako deminutivum;

r. *zontik* ‘deštník, slunečník’, r. st. *zondek* ← hol. *zonnedeck* ‘kryt před sluncem’, k *zontik* byl mylnou desufixací dodatečně vytvořen útvar *zont*

č. slang. *cello* z původního *violoncello* ← it. *violoncello*; *cello* vzniklo osamostatněním deminutivní části *-cello* deminutiva od *violone* ‘basová viola, violon’

Při mylné deprefixaci může jít o odsun počátku kořene, chápaného jako předpona, nebo naopak počátku předpony, pojímaného jako předpona celá.

Např. *hanit* ‘tupit, vytýkat chyby’ < *pohanit* (< adj. *poganъ* ← lat. *pagānus* ‘vesnický’ < *pāgus* ‘venkov, vesnice’)

Mylná deprefixace odsunutím počátku předpony nastávala zejména v útvarech s prefixy *ot-*, *ob-*, *vъz-*, jejichž první část (*o-*, *vъ-*) byla pochopena jako předpona celá a druhá část potom zůstala jako násloví sekundárně utvořeného slovesa prostého.

Např.

Psl. **otjutiti* ‘pocítit’, příbuzné s lit. *atjausti* ‘pocit’ovat, vnímat’, doloženo v stsl. *oštutiti* ‘pocítit, pochopit’, str. *očutiti* ‘zpozorovat, poznat’. Odpovídající stč. **ocútiti* není doloženo, ale bylo jistě východiskem mylné deprefixace, jejímž výsledkem je doložené stč. *cútiti* (> č. *cítit*) nebo p. *cucić*. Výchozí **ot-jutiti* je odvozeno od téhož kořene **jut-*, z něhož je *jutro* (> č. *jitro*), původně ‘denní doba svěží, doba procitnutí’;

balit < *obalit* < psl. **ob-valiti*

bahnit se < psl. **ob-agniti se* (k psl. *(j)*agne*, č. *jehně*)

bořit, slk. *boriť*, p. st. *borzyć*, b. dial. *bór'ă*, vše 'bořit' < psl. **ob-oriti* (prefixát psl. **oriti* 'kazit')

II. Kontaminace

Jejím předpokladem je existence dvou synonym v lexikálním systému, jde v podstatě o zkřížení dvou slov blízkých si významově, jehož výsledkem je nový tvar.

Formální podobnost obou kontaminovaných slov není nezbytná, ale může kontaminaci usnadnit.

Např. č. hovor. *krapka* (vody) vzniklo kontaminací slov *kapka* a *krapet*,

č. hovor. expr. *cavyky* 'okolky, průtahy, drahoty' kontaminací č. st. *cáry* 'hluk, povyk, okolky' a *povyk*,

č. st. *čery* 'tmavý' vzniklo kontaminací č. kniž. *šery* 'tmavý, tmavě zbarvený' a *černý*,

č. dial. *beznaboh* 'nevěrec, bezbožník' vzniklo kontaminací *neznaboh* tv. a adj. *bezbožný* 'nevěřící v boha',

č. *dmýchati* 'vhánět vzduch, foukat' vzniklo kontaminací č. řídkého *dmuchati* tv. a *dýchati*,

č. hov. *krompáč* vzniklo kontaminací něm. dial. *Krampen* 'krumpáč' a domácího *kopáč* aj.

Původně šlo nejspíš o pouhé přeřeknutí, jež vzniklo podvědomým zkřížením slov, časté jsou však i případy vědomé, úmyslné kontaminace, často žertovné, užívané rovněž jakožto specifický stylistický prostředek, popř. slovní hříčka.

Např. b. *skanapėjka* (*сканapéйка*) < *skamėjka* (*скамéйка*) 'lavička' + *kanapé* (*канapé*) 'pohovka',

něm. *Kurlaub* < *Kur* 'léčba' + *Urlaub* 'dovolená',

Medizyniker < *Mediziner* ‘medik’ + *Zyniker* ‘cynik’,

angl. hov. *brunch* ‘vydatná přesnídávka’ < *breakfast* ‘snídaně’ + *lunch* ‘oběd’.

Případy kontaminace dvou antonym jsou málo časté,

např. pozdnělat. *grevis* ‘těžký’ je výsledkem kontaminace *gravis* ‘těžký’ a *levis* ‘lehký’.

Kontaminace může někdy vést i k zániku jednoho ze dvou slov, jejichž kontaminací vzniká slovo nové, případně ke ztrátě jednoho z významů slova, např. p. *peška* ‘pecka’ je výsledkem kontaminace *pecka* (to je doloženo v stp. s významem ‘pecka’, v současném spis. jazyce v tomto významu chybí) a *kostka* ‘kůstka, kostička’ (ve stp. *kostka* znamená ještě i ‘pecka’, v současné polštině již ne).

Působení kontaminace je zřejmé již ve starších fázích vývoje jazyků, v psl. a ie.; kontaminaci využívá etymologie především k objasnění slov etymologicky neprůhledných.

Např. iniciační *r-* v psl. substantivu **rysъ* (č. *rys*), z původního ie. **luk's(n)is* ‘rys’, je výsledkem kontaminace s psl. **rysъ* ‘ryšavý’ (pokud tu ovšem nedošlo k záměně *r – l* z tabuových důvodů).

Č. *žhavý*, *žhnout* ap. (z pův. **geg^wh-*) a *dehet*, *dehtový* apod. se vyvozují ze stejného ie. kořene **d(h)eg^wh-*; podoba **geg^wh-* se vysvětluje kontaminací ie. **d(h)eg^wh-* s ie. koř. **g^wher-* ‘hořet’.

pejsek ← *pes* + *psejk*;

psl. **moto-ǫzъ/*moto-vǫzъ* > č. *motouz* (stč. *motovúz, motúz*), slk. *motúz*, p. dial. *motowąz*, ukr. *motuz*, sln. *motvoz* – vzniklo spojením dvou synonym **motati* a **vęzati*

Hláskové změny

a) Změny paradigmatické = změny, jimž podléhá fonologický systém jazyka

b) Změny syntagmatické = změny, k nimž dochází v řetězcích hlásek, tvořících slabiky, slova:

a) zákonité – syntagmatické změny probíhající podle hláskových pravidel/zákonů, bezvýjimečně platných po jistou dobu na jistém území

b) nahodilé (sporadické) – syntagmatické změny, k nimž dochází bez pevných pravidel, případ od případu

Přehled některých syntagmatických změn:

asimilice (jedna hláska se připodobňuje druhé) – úplná a částečná (= akomodace), regresivní (první hláska se připodobňuje druhé) a progresivní (druhá hláska se připodobňuje první):

lat. *scrīb(-ō)+-tus* → *scrīptus* (=regresivní asimilace částečná);

stind. *budh-* ('budit')+*-ta* → *buddha-* 'probuzený' (progresivní asimilace částečná);

lat. *ad-+ferō* → *afferō* 'přináším' (asimilace úplná);

lat. *septem* > it. *sette* 'sedm' (asimilace úplná).

anaptyxe (mezi dvě souhlásky druhotně vstupuje samohláska)

-u- v lat. sufixech *-culum, -bulum* (< **tlo, *dhlo*), např. *curriculum* 'běh', *vocābulum* 'název, jméno';

-e- v č. nominativu sg. *ohěň* (gen. *ohně*), psl. **ognь*.

epenteze (mezi dvě souhlásky druhotně vstupuje další souhláska)

např. ve slovanských jazycích *t*, *d* ve skupinách *sr*, *zr*: *sestra* < **sesr-a*, psl. **ostrovь* (ie. **sreu-*).

disimilace (obsahuje-li slovo dvě stejné nebo podobné souhlásky, dochází často k tomu, že jedna z nich se změní)

změna *tt*, *dt* > *st* v íránštině, řečtině baltštině a praslovanštině (**mesti*, **vesti* k **meto*, **vedo*);

lat. *carmen* < **can-men*.

metateze (přesmyk)

r. *tarelka* < něm. *Teller* ‘talíř’; lit. *kepu* < **peku* (stsl. *pekō*, stind. *pačati*);
zákonitá metateze likvid ve slov. jazycích.

palatalizace (změkčení souhlásky vlivem následující (někdy i předcházející) palatální samohlásky nebo hlásky *j*)

stind. *čatarā-* ‘4’ < **k^wetwores* (lat. *quattuor*)

angl. *cheese* ‘sýr’ ← lat. *cāseus*

v psl. palatalizace velár:

I. palatalizace velár: *k*, *g*, *ch* > *č*, *dž*, *š* před *e*, *i* a *j*

**četyre* < **k^wet-* (lit. *keturi*)

**žeravь* ‘rozpálený, žhavý’ < **g^wher-* ‘teplý, horký’

**slušati* < **sluch-ě-*

**plačo* < **plak-jo*

**duša* < **duch-ja*

II. palatalizace velár: *k*, *g*, *ch* > *c*, *dz*, *s* před *ě*, *i* diftongického původu

**cěna* < **kěna* < **k^woinā*

**vblci* < **vblki* < **wlk^woi*

**bozě* (lok. sg.) < **bogě* < **bhogoi*

**dusě* (lok. sg.) < **duchě*

III. palatalizace velár: *k, g, ch* > *c, dz, s* po *i, b, ě*

deminutivní sufixy *-bcь, -bca, -icь, -ica* < **iko, *ika*: **ovьca* < **owikā* (srov. stind. *avikā-*).

asibilace (změna dentál v sykavky působením následujícího *i*, případně *e*)

rum. *toți* [toc] < lat. *tōtī*, rum. *zece* < lat. *decem* ‘10’

p. *cialo* (č. *tělo*), *dzień* (č. *den*).

sonorizace (neznělá souhláska se v pozici mezi dvěma samohláskami někdy mění ve znělou)

lat. *amātus* > šp. *amado*; lat. *caput* ‘hlava’ > portug. *Cabo*

rotacismus (sykavka *s* se v pozici mezi dvěma samohláskami mění v důsledku sonorizace v *z* a to pak v *r*)

lat. *laudāre* ‘chválit’ < **-āze* (srov. *es-se* ‘být’); *generis* < **genez-is* (genitiv od lat. *genus* ‘rod’).

hiát (koexistence vokálů na švu morfů)

č. *modro-oký*, *vy-oral*

kontrakce (splynutí dvou slabik na švu morfů v jednu)

lat. *dēbeō* < *dē-habeō*; *nēmō* ‘nikdo’ < *nē-homō*; č. *nová* < **novaja*.

redukce (zmenšování stupně otevřenosti vokálů v nepřízvučných slabikách)

lat. *in-ermis* ‘beze zbraně’ (*arma*), *ac-cipiō* ‘přijímám’ (*capiō*), *op-primō* ‘přitlačuji

proteze (přidávání hlásky na začátku slova)

s vokalickou protezí se setkáváme např. v řečtině, kdy před starým *r* nacházíme *e* (méně často *o*):

např. *ἐρυθρός* [erythros] ‘červený’

(alespoň v části případů může v řečtině jít o pozůstatek laryngály)

V některých románských jazycích předstupuje před hláskové skupiny *sk*, *sp*, *st* na začátku slova protetické *e*:

např. fr. *état*, šp. *estado* < lat. *status* ‘stav’; fr. *école*, šp. *escuela* < lat. *schola* ‘škola’ apod.

Konsonantická proteze je typická pro slovanské jazyky:

– před začáteční *e*, *i*, *ę* předstoupilo v praslovanštině protetické *j*:

např. psl. **jestь* (ale lit. *esti*, lat. *est*) ‘on je’

– před původní krátké nebo dlouhé indoevropské *u* > psl. *y*, *ъ* předstoupilo v praslovanštině protetické *v*:

např. psl. **vydra* (ale lit. *udra*)